

Dvořáčková, Soňa; Laval, Filip; Neustupný, Zdeněk; Sommer, Petr

Nové poznatky ke středověkému stavebnímu vývoji klášterního kostela sv. Prokopa v Sázavě

Archaeologia historica. 2022, vol. 47, iss. 1, pp. 173-185

ISSN 0231-5823 (print); ISSN 2336-4386 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/AH2022-1-7>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.76643>

License: [CC BY-NC-ND 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220913

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

NOVÉ POZNATKY KE STŘEDOVĚKÉMU STAVEBNÍMU VÝVOJI KLÁŠTERNÍHO KOSTELA SV. PROKOPA V SÁZAVĚ

SOŇA DVOŘÁČKOVÁ – FILIP LAVAL – ZDENĚK NEUSTUPNÝ – PETR SOMMER

Abstrakt: Příspěvek přináší informaci o nových poznatcích ke středověkému stavebnímu vývoji kostela sv. Prokopa v Sázavském klášteře. Pod podlahou krypty pod východním závěrem kostela byl objeven základ neznámé přímé zdi. Na západním okraji nedostavěného gotického kostela byla odkryta situace související s přerušením stavby ve 14. století.

Klíčová slova: Sázava – klášterní kostel – stavební vývoj – krypta.

New information about the medieval building development of the monastery Church of St. Procopius in Sázava

Abstract: This contribution brings information about new findings regarding the medieval building development of the Church of St. Procopius in the Sázava monastery. The foundations of an unknown straight wall were discovered under the floor of a crypt at the eastern section of the church. A situation related to the interruption of construction in the 14th century was uncovered on the western edge of the unfinished Gothic church.

Key words: Sázava – monastery church – building development – crypt.

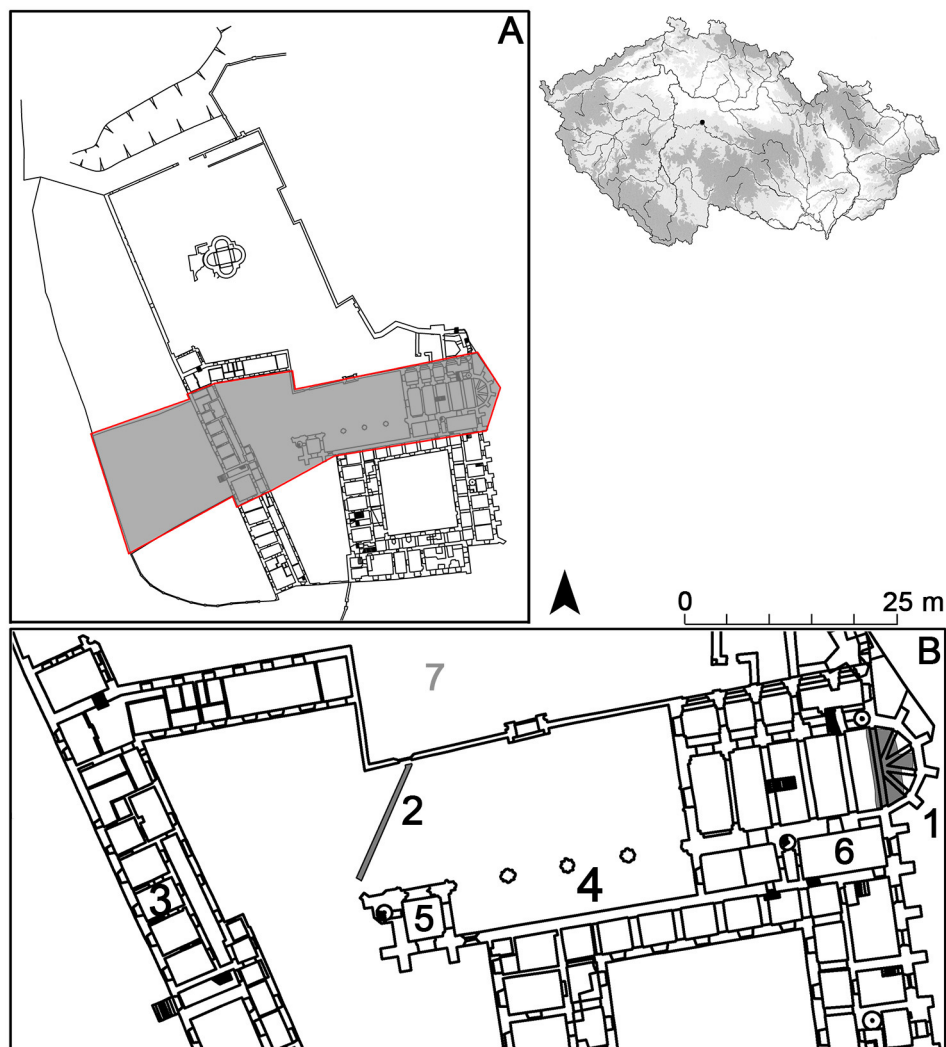
1 Úvod

Souhra okolností – chtělo by se říci takřka osudových – určila, že jsme¹ v letech vymezených pro náročný projekt zpracování dosavadního archeologického poznání Sázavského klášteře (obr. 1) byli zároveň svědky důkladné rekonstrukce té části areálu, jež se od restituce v roce 2013 nachází v majetku římskokatolické farnosti, tj. samotné fary (obr. 1B:3) a zejména klášterního kostela. Během nedávno ukončené rekonstrukce celého jmenovaného stavebního souboru (2019–2021) byly (znovu)odkryty situace dokumentované v dřívějších etapách archeologického zkoumání,² místy však došlo i na dosud nezasažené plochy. V hrubém výčtu se archeologicky sledované terénní práce dotkly (přehled v pořadí od západu k východu) prostoru západní zahrady, v níž byly již dříve zastíženy stopy příkopu, samotného západního průčelí farní budovy (odhalení základového zdiva), celého interiéru fary (výměna podlah a inženýrské sítě), nádvorí před východním průčelím fary (inženýrské sítě), prostoru pod věží a pilíři torza gotického trojlodí i před stávajícím západním průčelím kostela (drenáže, inženýrské sítě), krypty pod presbytářem kostela (výměna podlahy) a též klenebních zásepů nad sakristií, tj. pod podlahou oratoře v patře při jižním boku kostela sv. Prokopa.

V tomto příspěvku zaměříme pozornost pouze na klášterní kostel, a to včetně jeho nedostavěné gotické části. Na dvou místech byly získány nové poznatky, jež výrazně zasahují do diskuse o jeho podobě a stavebním vývoji. Navzdory pokračujícímu monografickému zpracování celého klášterního areálu považujeme za přínosné tato zjištění prezentovat odborné veřejnosti v aktuálním sdělení.

¹ Archeologický výzkum při rekonstrukci v letech 2019–2021 „Sázavský klášter – obnova poutního místa“ byl zajišťován oddělením archeologie NPU, ú. o. p. středních Čech, za vydatné spolupráce Archeologického ústavu AV ČR, Praha, tj. pracovníky oddělení archeologie středověku – řešiteli projektu GA ČR „Sázava – archeologie benediktinského klášteře“.

² Vyčerpávající studie o dosavadních archeologických výzkumech klášterního areálu, včetně přehledného plánu zkoumaných ploch, byla nedávno uveřejněna na stránkách tohoto časopisu (Dvořáčková Hendrychová–Kremer 2020). Vzhledem k jeho dostupnosti upouštíme od přetištění obrazového doprovodu, který by byl užitečný i pro tento příspěvek.



Obr. 1. Areal Sázavského kláštera. A – celý areál, šedou výplní (a červenou linií) ohraničena část, již se týkala rekonstrukce v letech 2019–2021. B – výřez z celkového plánu kláštera se situací archeologických odkryvů prezentovaných v tomto příspěvku (šedá výplň). 1 – archeologický výzkum v kryptě; 2 – liniová sonda, výkop pro drenáž mezi vstupem na severní zahradu a severozápadním nárožím věže; 3 – objekt fary; 4 – jižní loď nedostavěného gotického trojlodí; 5 – věž; 6 – sakristie; 7 – tzv. severní zahrada.

Abb. 1. Areal des Klosters Sázava. A – Gesamtareal, mit grauer Füllung (und roter Linie) ist der Teil abgegrenzt, den die Sanierung von 2019–2021 betrifft. B – Ausschnitt aus dem Gesamtplan des Klosters mit Situationen der in vorliegendem Beitrag präsentierten archäologischen Freilegungen (grau). 1 – archäologische Grabung in der Krypta; 2 – linearer Sondierschnitt, Aushebung für eine Drainage zwischen dem Eingang am Nordgarten und dem nordwestlichen Eckturm; 3 – Pfarrhausobjekt; 4 – Südschiff des nicht fertiggestellten gotischen Dreischiffs; 5 – Turm; 6 – Sakristei; 7 – sog. Nordgarten.

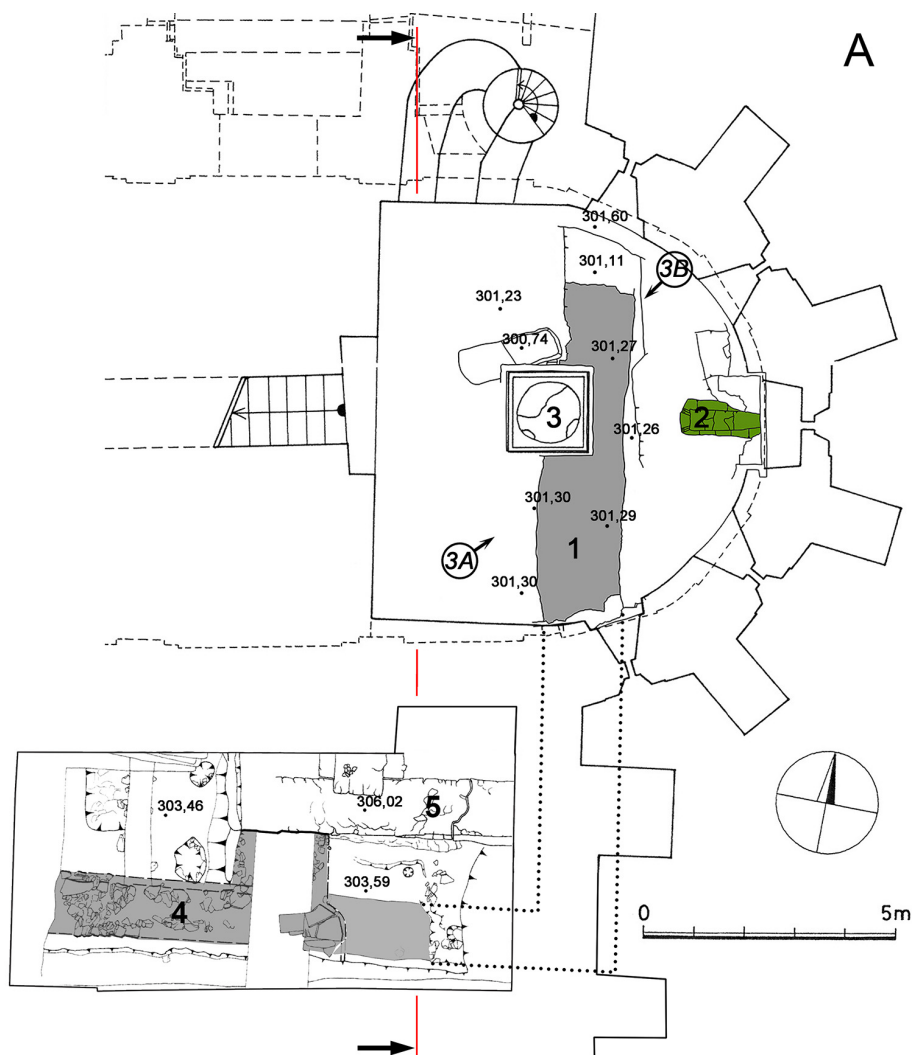
2 Krypta

Začneme nálezem v kryptě (obr. 1B:1), jehož datování je z obou pojednáváných zjevně starší. Krypta kostela sv. Prokopa patří k těm prostorům areálu, které v minulosti neušly archeologickému zájmu. Výpovědní hodnota těchto aktivit je ovšem poplatná své době, tj. 40.–50. letům 20. století (Dvořáčková Hendrychová–Kremer 2020). Součástí rekonstrukce svatoprokopského

areálu na přelomu druhé a třetí dekády 21. století byl též projekt výměny podlahy v kryptě, jež měla být doprovázena výstavbou mocné izolační skladby a instalací komplikovaného odvětrávacího systému. Záhy po odstranění betonové podlahy byla ovšem odkryta situace, kterou v zásadě věrně zaznamenal Pater Method Klement na konci 40. let 20. století (Dvořáčková Hendrychová–Kremer 2020, 749, 750): obvodové gotické zdivo pětiboké krypty se pod původní úrovní (středověké) podlahy rozšiřuje a k této středověké fázi byl později ještě přizděn nelicovaný hrubý základ barokní „plenty“ a klenby, kterou V. V. Kaňka na počátku 70. let 17. století nahradil a zpevnil zřícené konstrukce středověkého (gotického) zaklenutí. V západní části krypty byl téměř pod stávající podlahou obnažen povrch skály, zjevně uměle zarovnaný. Směrem k východu se skála svažovala a její povrch byl překryt silnějšími vyrovnávacími vrstvami. V nich (či na nich) se v prostoru před severovýchodním oknem dochovaly ojediněle podlahové dlaždice z pálené hlíny, uložené do maltového lože, popřípadě na vápenopísčitou vrstvu. O nálezech dlaždic se ve zprávě z roku 1948 zmiňuje i Method Klement (Dvořáčková Hendrychová–Kremer 2020, 749). Vzhledem ke skutečnosti, že zpráva M. Klementa hovoří o odstranění barokního násypu nad „gotickým podlažím“, lze soudit, že dochované dlaždice náležely ke středověké podlaze.

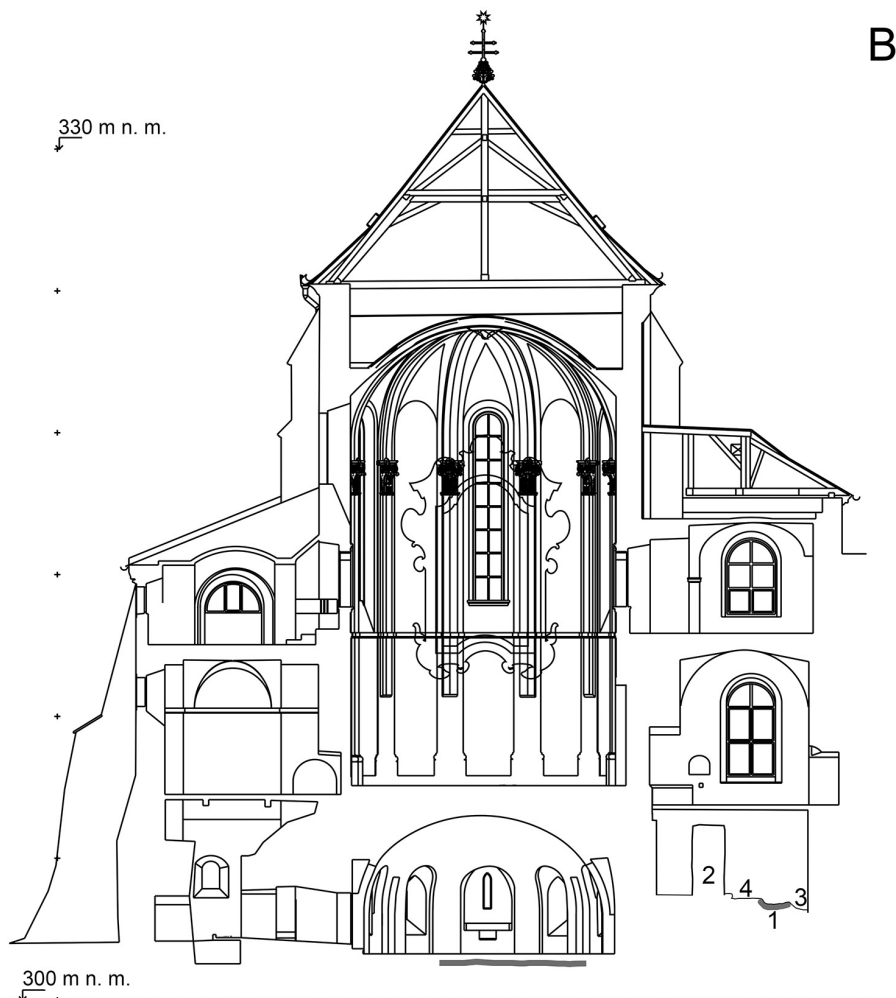
Středověké a barokní základové konstrukce odkryté našimi archeologickými sondami v letech 2019 a 2020 ani skalní podloží vystupující ve značné části krypty těsně pod podlahovou úroveň nejprve neodradily stavebníka od pokusu o realizaci původního projektu, který počítal s proražením průduchu v jižním obvodovém zdivu a instalací ventilačního zařízení. Za tím účelem byly při východním (osovém) a jižním okně založeny sondy, které měly dále prozkoumat realizovatelnost tohoto záměru, popřípadě rovnou připravit nástupní prostor pro vrtací soupravu. Situace pod osovým oknem se letmo dotkneme v závěru. Sonda pod jižním oknem nejprve odstranila slabou vrstvu (5–10 cm) ulehle až udusané písčité hlíny a bezprostředně pod ní narazila na povrch kamenné „struktury“. Omezený plošný rozsah sondy zpočátku neumožnil význam kamenné vrstvy uchopit. Sestávala z menších, středních i velkých kamenů (70 cm i více), které byly zdánlivě pečlivě, „natěsno“ skládány, skuliny mezi nimi byly vyplněny slabě zahliněným pískem či sypkou maltovinou. Rozebírání této kamenné „rovnaniny“ se zastavilo na povrchu skály s niveletou okolo 301,40 m n. m. V této fázi výzkumu se zdálo, že kamenná rovnanina vyplňovala žlabovitý útvar, jehož osa probíhala přibližně ve směru jihozápad–severovýchod. Z jižní strany tvořilo hranu tohoto domnělého objektu základové zdivo barokní klenby, na severní straně rozpadlá skála. Existence žlabu se však nepotvrdila. Na západní straně byl jeho očekávaný průběh náhle ukončen zřetelnou hranou v podobě celkem pravidelně a zjevně uměle odlámaného skalního stupně. Na východní straně a do určité míry i směrem k severu byly hranice žlabu nejasné. Snaha o jejich jednoznačné zachycení narážela na stále přibývajícím kameny, které bylo možno s určitým úsilím vyjmout. Ve spodních partiích archeologické situace se jednalo o rozpadající se skalní podloží, svrchu se mezi kameny vyskytoval hliněný či hlinitopísčítý materiál.

Na pravděpodobné pokračování vrstvy kamenů směrem k severu upozornil nejprve Ing. arch. Jan Veselý (NPÚ, ú. o. p. středních Čech), jenž zároveň vyslovil domněnku, že se jedná o základ neznámé zdi. Předpoklad byl záhy ověřen nalezením východní i západní hrany zdiva, jež se po plošné preparaci projevilo v podobě pásu lomového kamene, kladeného na hlínu, o šířce kolísající okolo 180 cm. Zdivo probíhá napříč téměř celou kryptou od jihu k severu (obr. 2, obr. 3), přibližně od jižního okna k severnímu. Na severní straně se před stykem se stávajícím obvodovým polygonálním zdivem krypty kamenný pás vytrácí (tj. nedochoval se). Ve skalním podloží bylo v těchto místech, tj. v prodloužení západní hranice zdiva k severu, možné pozorovat náznak stupňovitého snížení, které zřejmě představovalo stopu úpravy skalního podloží pro uložení nejspodnější, nedochované vrstvy kamenů. Hmota základového zdiva byla ponechána *in situ*, a neznáme tedy úroveň základové spáry. Její průběh zřejmě kopíruje povrch skalního podloží, které bylo pravděpodobně příslušně upraveno. Jednak bylo odsekáno tak, aby vznikla „lavice“ (viz výše, situace při jižním okně a náznak stupňovitého snížení při severním okně, v místě, kde bylo základové zdivo dříve odstraněno) pro bezpečné založení zdi, tedy stupňovité snížení ve směru od západu k východu, jednak lze počítat s postupným, či spíše opět stupňovitým snižováním báze základu ve směru od severu k jihu.



Obr. 2A. Sázavský klášter. Půdorys krypty kostela sv. Prokopa a přilehlého prostoru pod sakristií. 1 – šedě vyznačen pás nově objeveného základového zdiva mezi jižním a severním oknem; 2 – výkop pod osovým východním oknem; 3 – základ středověho pilíře gotické klenby; 3A a 3B – stanoviště fotografa snímků na obr. 3; 4 – základové zdivo pojené hliněným pojivem v prostoru pod sakristií, charakterem odpovídá nově objevenému zdivu v kryptě; 5 – maltou pojená zeď v prostoru pod sakristií. Linie s šipkami: rovina řezu zobrazeného na části B obr. 2. Podle zaměření Ing. Malíka z roku 1948 upravili a doplnili autoři.

Abb. 2A. Kloster Sázava. Grundriss der Krypta der Kirche des Hl. Prokopius und des daran angrenzenden Bereiches unter der Sakristei. 1 – grau gekennzeichnet Streifen des neu entdeckten Fundamentmauerwerks zwischen dem Süd- und Nordfenster; 2 – Aushebung unter dem axialen Ostfenster; 3 – Fundament des Mittelpfeilers des gotischen Gewölbes; 3A und 3B – Standort des Fotografen der Aufnahmen in Abb. 3; 4 – mit Lehm als Bindemittel verbundenes Fundamentmauerwerk im Bereich unter der Sakristei, seinem Charakter nach entspricht es dem neu entdeckten Mauerwerk in der Krypta; 5 – mit Mörtel verbundene Mauer im Bereich unter der Sakristei. Mit Pfeillinie gekennzeichnet Ebene des in Teil B. von Abb. 2 dargestellten Schnittes. Von den Verfassern bearbeitet und ergänzt nach der Vermessung von Ing. Malik aus dem Jahr 1948.



Obr. 2B. Sázavský klášter, kostel sv. Prokopa. Svislý příčný řez v úrovni krypty, pohled od západu. V prostoru pod sakristií: 1 – lůžko základového zdiva pojeného hlinou; 2 – zed' z lomového kamene pojeného maltou; 3 – základový vkop pro gotické obvodové zdivo sakristie; 4 – povrch rostlého terénu. Šedou linií pod podlahou krypty vyznačena výšková poloha základového zdiva kladeného na hlinu. Vytvořeno na základě zaměření Ing. Jiřího Chmelíře z roku 2007, doplněno, upraveno.

Abb. 2B. Kloster Sázava, Kirche des Hl. Prokopius. Senkrechter Querschnitt auf Ebene der Krypta, Blick von Westen. Im Bereich unter der Sakristei: 1 – Bett des mit Lehm verbundenen Fundamentmauerwerks; 2 – mit Mörtel verbundene Bruchsteinmauer; 3 – Fundamentaushebung für die gotische Außenmauer der Sakristei; 4 – Oberfläche des gewachsenen Terrains. Mit grauer Linie unter dem Fußboden der Krypta gekennzeichnete Lage des mit Lehm gesetzten Fundamentmauerwerks. Erstellt auf Grundlage der von Ing. Jiří Chmelíř 2007 durchgeführten Vermessung, ergänzt, modifiziert.

2.1 Interpretace a datování

Datování reliktu základového zdiva pojeného hlinou se odvíjí od vztahu s ostatními stavebními prvky v kryptě. Je starší než barokní vložená klenba, při jejímž založení, jak vyplývá z pozorování situace pod jižním oknem, byl pás nově objeveného základového zdiva narušen. Zároveň je nepochybně také starší než gotická fáze krypty, což jednoznačně prokazuje poloha středového

pilíře (obr. 2:3), na něž byla gotická klenba sklenuta, přičemž základ pilíře částečně spočinul na koruně základového zdiva, orientovaného sever–jih a kladeného na hlínu. Nález reliktu přímé zdi zakládá nové podněty k úvahám o stavební podobě východního závěru předgotické (či raně gotické?) fáze klášterního kostela. Na prvním místě přirozeně vytane představa přímého závěru. V diskusní rovině považujeme minimálně za stejně pravděpodobnou, či dokonce pravděpodobnější výkladovou variantu, která nově objevené základové zdivo pod kryptou dává do souvislosti se stopami zdiva obdobného charakteru, tedy rovněž kladeného na hlínu, jež bylo dříve odkryto v prostoru pod sakristií (obr. 2:4). Kromě základového na hlínu kladeného zdiva je v prostoru pod sakristií dochován ještě další úsek zdiva, který probíhá rovnoběžně (tj. ve směru západ–východ), při severní straně prostoru pod sakristií, tj. blíže k obvodu stávajícího presbytáře (obr. 2:5). Toto zdivo je pojené maltou až k základové spáře a archeologický výzkum pod sakristií zachytil nároží, kterým je ukončeno na západní straně, a krátký, ale zřetelný úsek téhož zdiva probíhající po zalomení k severu. Na východní straně bylo zdivo ubouráno nejspíše při stavbě gotického obvodového zdiva sakristie, přitom mezi nově vzniklým gotickým zdívem a ubouraným východním koncem starší zdi na maltu byl vyzděn krátký spojovací krček. V rovině hypotézy uvažujeme, že se v tomto místě zeď na maltu opět zalamovala k severu a ve svém dalším průběhu tvořila východní závěr neznámé podoby, snad přímé, některé ze starších fází klášterního kostela. Toto maltové zdivo je přitom starší než základové zdivo pojené hlínou, které leží pod sakristií v jižnější poloze a jež dáváme hypoteticky do souvislosti s novým nálezem v kryptě. Usuzujeme tak z pozorování vztahu mezi „maltovou zdí“ a krátkým úsekem zdiva na hlínu, který vyběhá od hlavní větve základu k severu a na spáru se připojuje ke starší maltou pojené zdi, nezabíhá pod ni ani není maltovou zdí porušeno. Další východní průběh zdi na hlínu hypoteticky rekonstruujeme pomocí tečkované linie (obr. 2), jež vyjadřuje eventuální souvislost s nově objeveným úsekem zdiva v kryptě. Konkretizujeme-li pro diskusní účely naše představy o významu objevených zděných konstrukcí, pak za nejstarší prvek, hypoteticky z období stavby opata Božetěcha, tedy z 90. let 11. století, považujeme úsek zdi pojené maltou, která tvoří jižní fragment blíže neznámého východního závěru Božetěchova kostela. Nově objevené základové zdivo pojené hlínou považujeme za mladší a s nemenší mírou hypotetičnosti jej spojujeme se stavební fází opata Silvestra (1134–1161), který klášterní kostel nepochybně významně přestavěl, ale patrně zachoval jeho východní část. Při takovém výkladu by nově objevená zeď v kryptě představovala spíše opěrnou či tarasní zeď zlepšující asi statické poměry „Božetěchova“ východního průčelí klášterního kostela.

3 Situace na západní straně kostela

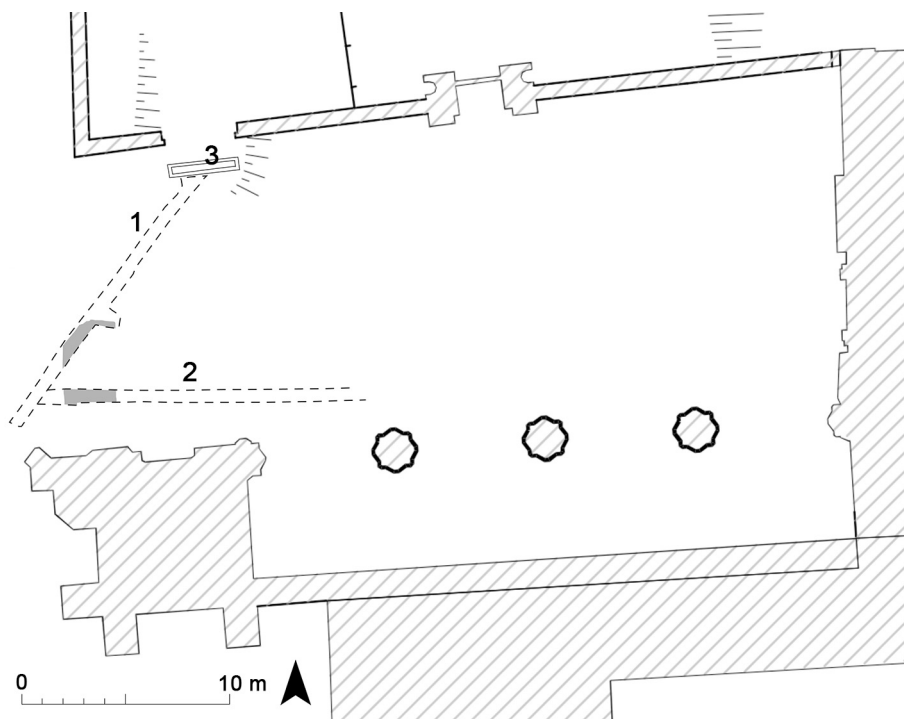
V rámci rekonstrukce klášterního areálu došlo v letech 2020–2021 též na rehabilitaci prostoru před hlavním, západním vstupem do kostela, potažmo celého prostoru, který měl být původně interiérem gotické trojlodní stavby (obr. 4). Částečně byly znovu zpřístupněny situace odkryté výzkumem v dřívějších obdobích, tj. koruny dochovaných zdív, ale liniové výkopy pro drenáž (obr. 1B:1; obr. 4:1) a vodovod (obr. 4:2) procházející od východu k západu přímo u paty věže a zejména od vstupu na severní zahradu přibližně k severozápadnímu nároží věže prošly dosud intaktní terény. Posledně jmenovaná větev výkopu (obr. 4:1) byla vyhloubena (na jaře 2021) podél osy, jejíž počátek byl umístěn na nároží východní stojky brány do severní zahrady. Od tohoto bodu probíhala sonda o šířce 60 cm jihovýchodním směrem a končila ve vzdálenosti 17,5 m od výchozího bodu osy, v odstupu přibližně 225 cm severně od severozápadního nároží kostelní věže. Hloubka výkopu nebyla zcela rovnoměrná, kolísala okolo 40–50 cm od povrchu okolního terénu. V této úrovni se na dně sondy místy objevilo jílové či jílovopísčité podloží, místy zůstal zbytek navážkových vrstev, které tvořily skladbu nadložního terénu. Nápadně odlišná situace se projevila zhruba mezi 10. až 13. metrem sondy (obr. 5). V tomto délkovém úseku sondy nebylo ani po důkladném začišťení zjištěno geologické podloží, naopak se potvrdily hranice povrchu vrstvy či výplně objektu tmavého zbarvení. Severnější ze zachycených rozhraní probíhalo zhruba ve směru západ–východ, přibližně o tři metry dále k jihozápadnímu konci sondy bylo zastíženo druhé



Obr. 3. Sázavský klášter, krypta kostela sv. Prokopa. Výzkum 2019–2021. Odkrytý základ přímé zdi probíhající ve směru sever–jih napříč kryptou. A – pohled od jihozápadu; B – pohled od severovýchodu. Foto Zdeněk Neustupný.

Abb. 3. Kloster Sázava, Krypta der Kirche des Hl. Prokopius. Grabung 2019–2021. Freigelegtes Fundament der in Nord-Süd-Richtung quer durch die Krypta verlaufenden geraden Mauer. A – Blick aus Südwesten; B – Blick aus Nordosten. Foto Zdeněk Neustupný.

rozhraní mezi tmavou vrstvou a žlutým podloží orientované sever–jih. Během exkavace tmavé uloženiny (a později též na profilu) byl patrný určitý rozdíl ve struktuře a zbarvení odebíraného materiálu, který jsme rozlišili do dvou vrstev (obr. 5 – vrstva 5 a 6). Zejména tmavě hnědá až černá hlína se silnou příměsí uhlíků (vrstva 5) obsahovala velké množství keramických zlofků (obr. 6). Na severní (severovýchodní) straně byl plošný rozsah vrstev 5 a 6, alespoň v úseku, který zpřístupnila liniová sonda, přerušen recentním vkopem neznámého určení (obr. 5 – vrstva 8). Na jižní

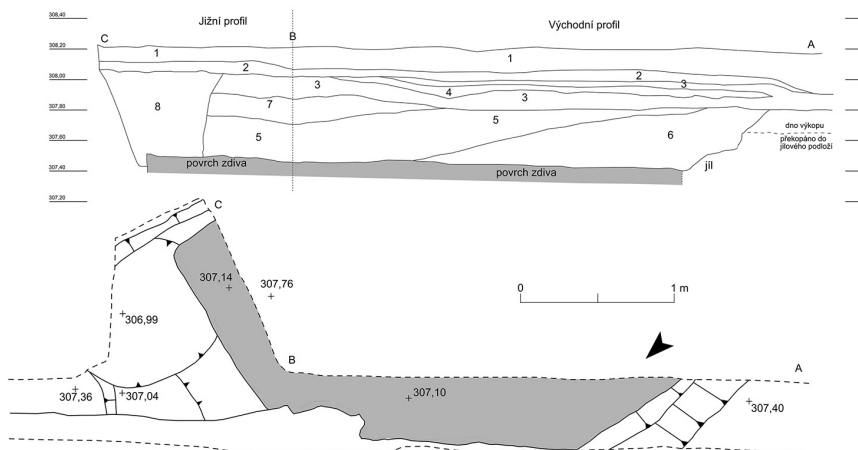


Obr. 4. Sázavský klášter, kostel sv. Prokopa, torzo gotického trojlodí. Výzkum 2019–2021. Bližší pohled na situaci lineových výkopů v letech 2020 a 2021. 1 – výkop pro drenáž od vstupu na severní zahradu k severozápadní nároží věže; 2 – výkop pro vodovod; 3 – poloha drobné sondy před vstupem na jižní zahradu, kde bylo doloženo pohřbívání nejasného stáří. Šedou výplní naznačen zjištěný rozsah základu západní zdi gotického kostela. Sestaveno na podkladě výkresu Ing. V. Mláčovského (2020).

Abb. 4. Kloster Sázava, Kirche des Hl. Prokopius, Torso des gotischen Dreischiffs. Grabung 2019–2021. Näherer Blick auf die Situation der linearen Aushebungen in den Jahren 2020 und 2021. 1 – Aushebung für eine Drainage zwischen dem Eingang am Nordgarten bis zum nordwestlichen Eckturm; 2 – Aushebung für die Wasserversorgung; 3 – Lage eines kleinen Sondier-schnitts vor dem Eingang am Südgarten, wo Bestattungen unklaren Alters belegt wurden. Graue Einfärbung deutet den festgestellten Umfang des Fundaments der Westmauer der gotischen Kirche an. Zusammengestellt anhand einer Zeichnung von Ing. V. Mláčovský (2020).

(jihozápadní) straně se tmavá uloženina/výplň dobře odlupovala od pozvolně se zahlubujícího podloží. Zde jsme tedy narazili – v rámci naší sondy – na jediné místo, kde byla patrná přirozená hranice objektu vyplněného tmavými vrstvami 5 a 6. Celý západní profil sondy byl totiž rovněž porušen recentním výkopem, zřejmě jiným, než je patrný ve východním profilu v podobě vrstvy 8.

Po odebrání 25–30 cm tlustého souvrství (vrstvy 5 a 6) jsme narazili na povrch zdiva. Jednalo se o dobře zarovnanou korunu zdi z lomového kamene (obr. 7), pečlivě svrchu „utaženou“ maltou tak, že jen místy prosvítaly jednotlivé kameny. Plošné ohraničení zdiva do značné míry odpovídalo rozsahu vrstev 5 a 6, s tím rozdílem, že na jihozápadní straně byla hrana zdiva zachycena v odstupeu daném sklonem stěn objektu / zahlubujícího se podloží. Na první pohled bylo nápadné, že hranice objektu vyplněného vrstvami 5 a 6 i hrana zdiva probíhaly rovnoběžně, přibližně ve směru sever–jih. Při západním profilu byla přirozená hrana zdiva porušena recentním zásahem. Na severní straně jsme opět zastihli krátký úsek originální hrany zdiva, který zabíhal do východního profilu sondy. V těchto místech jsme přistoupili k rozšíření sondy, jehož hlavním cílem bylo ověření dalšího rozsahu zjištěné zdi. Hranu zdiva, která zde probíhala ve směru západ–východ, jsme sledovali zhruba v délce 80 cm za rovinu východního profilu liniové sondy, tj. k východu. Poté se hranice zdi opět zalamovala v pravém úhlu k jihu.



Obr. 5. Sázavský klášter, kostel sv. Prokopa, torzo gotického trojlodí. Výzkum 2019–2021. Detail situace ve výkopu pro drenáž v roce 2021. Popis vrstev: 1 – drn; 2 – šterk; 3 – hnědá ulehlá hlína; 4 – vrstva rozmělněné malty; 5 – černá hlína se silnou příměsí uhlíků a četnými keramickými zlomky (obr. 6); 6 – sypká hnědá hlína s příměsí písku; 7 – okrová písčitá hlína; 8 – výplň recentního vkopu, podloží tvoří jíl či jíl s pískem; šedě zdivo.

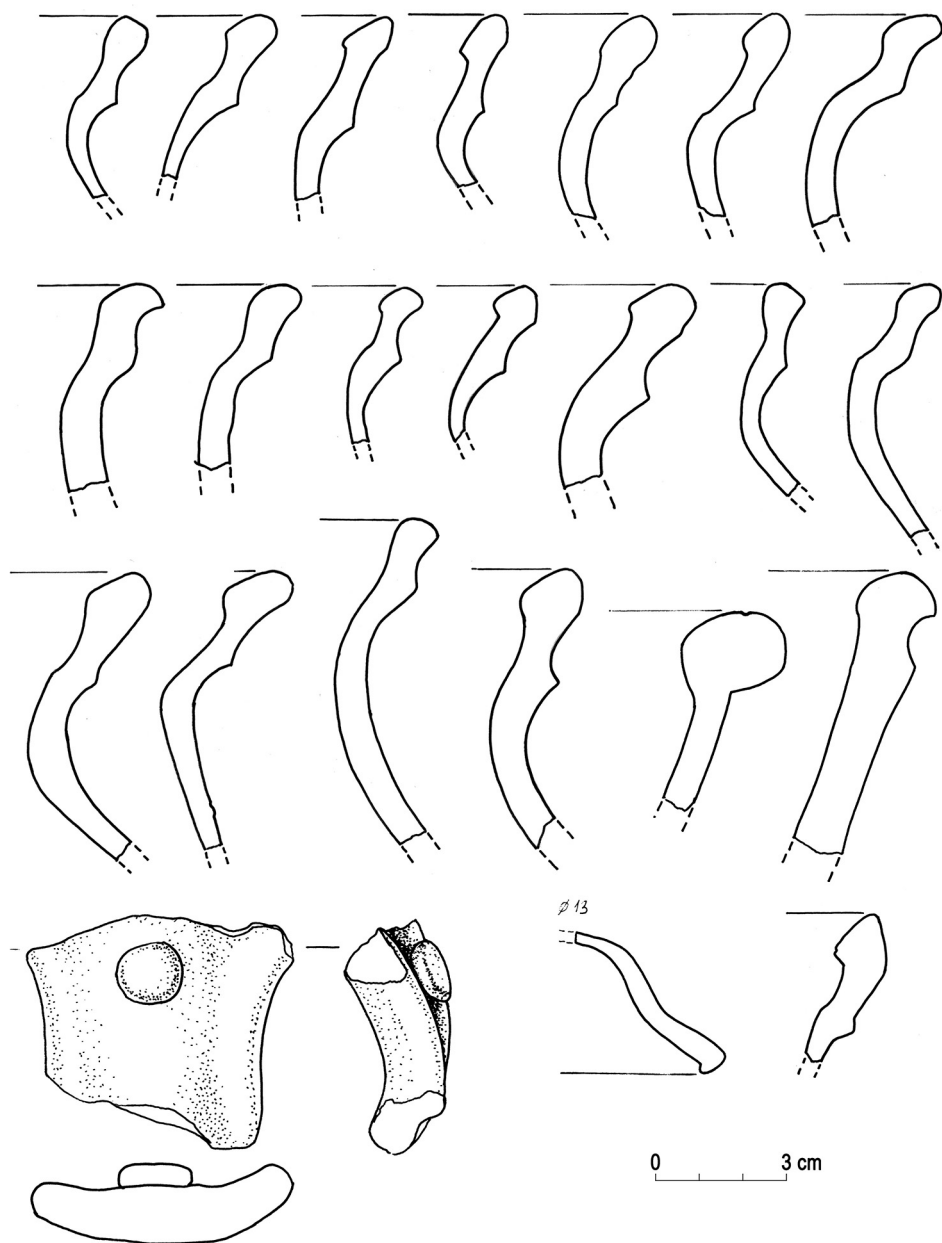
Abb. 5. Kloster Sázava, Kirche des Hl. Prokopius, Torso des gotischen Dreischiffs. Grabung 2019–2021. Detail der Situation in der Aushebung für eine Drainage im Jahr 2021. Beschreibung der Schichten: 1 – Grasnarbe; 2 – Schotter; 3 – abgelagerter brauner Lehm; 4 – Schicht zerbröselten Mörtels; 5 – schwarzer Lehm mit starker Beimischung von Holzkohle und zahlrechen Keramikbruchstücken (Abb. 6); 6 – lockerer brauner Lehm mit Sandbeimischung; 7 – ockerfarbener Lehmsand; 8 – Verfüllung einer rezenten Aushebung, den Untergrund bilden Ton und Sand; grau Mauerwerk.

3.1 Interpretace a datování

Liniová sonda odhalila s nejvyšší pravděpodobností základ západní uzavírací zdi nedokončeného gotického trojlodního kostela. Zeď byla založena do vkopu vyhloubeného do podloží, základovou spáru jsme neměli možnost zjistit. Šťastná poloha liniové sondy zastihla nedokončenou základovou zeď v místě, kde byla její stavba přerušena. Ukončeno bylo jednak samotné zdivo, ale dále k severu nebyl vyhlouben ani široký žlab pro jeho uložení. Celá stavba postupovala, jak dokládá existence jižní věže a stojících konstrukcí jižní části trojlodí, od jihu a v případě základů západní obvodové zdi kostela se zastavila zhruba u podélné osy budoucí hlavní lodi kostela. Náš výzkum zachytil celou šíři a severní čelo rozestavěné zdi. Stavba byla přerušena, aniž by zdivo přerostlo přes úroveň, z níž byl hlouben základový výkop. Koruna základového zdiva byla pečlivě upravena, snad by bylo možno říci zakonzervována. V neznámém časovém odstupu od přerušení stavby bylo rozhodnuto o změně či zrušení celého projektu. Usuzujeme tak z uložení v podobě vrstev 5 a 6, jejímž účelem bylo zarovnání základového výkopu. Odpadní charakter zásypu a jeho datovací obsah v podobě homogenního souboru fragmentů kuchyňské keramiky rámcově zařaditelné do první poloviny 14. století, bez jakékoli známky výrazně mladší příměsi, naznačují, že můžeme počítat s jednorázovým uzavřením situace právě v tomto období, tj. během první, popřípadě snad druhé poloviny 14. století. Není pravděpodobné, že by materiál určený k zasypaní základové rýhy byl nakopán v areálu kláštera ve výrazně mladším období, aniž by byl kontaminován soudobým inventářem.

4 Pár dodatků a poznámek závěrem

Pro úplnost ještě vybíráme tři z mnoha dalších situací, jež jsme měli možnost zkoumat během nedávno ukončené rekonstrukce klášterního areálu a jež vykazují určitou souvislost s výše podrobněji probranými nálezy.



Obr. 6. Sázavský klášter, kostel sv. Prokopa, torso gotického trojlodí. Výzkum 2019–2021. Výkop pro drenáž mezi vstupem na severní zahradu a severozápadním nárožím věže. Reprezentativní výběr okrajových keramických zlomků z vrstvy 5 – viz obr. 5.
 Abb. 6. Kloster Sázava, Kirche des Hl. Prokopius, Torso des gotischen Dreischiffs. Grabung 2019–2021. Aushebung für eine Drainage zwischen dem Eingang am Nordgarten und dem nordwestlichen Eckturm. Repräsentative Auswahl an Keramik-Randbruchstücken aus Schicht 5 – siehe Abb. 5.



Obr. 7. Sázavský klášter, kostel sv. Prokopa, torso gotického trojlodí. Výzkum 2019–2021. Pohled na úsek výkopu pro drenáž s nálezem základového zdiva. Pohled od severu. Vlevo rozšíření výkopu pro zachycení celé šíře zdiva. Za hranou zdiva dále k jihozápadu ve výkopu patrná stěna základového žlabu v jílovém podloží.

Abb. 7. Kloster Sázava, Kirche des Hl. Prokopius, Torso des gotischen Dreischiffs. Grabung 2019–2021. Blick auf den Abschnitt der Aushebung für eine Drainage mit Fund des Fundamentmauerwerks. Blick von Norden. Links zwecks Erfassung der gesamten Mauerwerksbreite vergrößerte Aushebung. Hinter der Mauerwerkskante weiter nach Südwesten hin ist in der Aushebung die Wand einer Fundamentrinne im Tonuntergrund sichtbar.

V září 2020 se ve stíněném výkopu pro vodovodní vedení (obr. 4:2), jenž probíhal od východu k západu „interiérem“ hlavní lodi nedokončeného kostela, projevilo v úseku při věži zdivo, které jsme již tehdy celkem bez pochyb považovali za základ západní obvodové zdi. Charakter i niveleta koruny tohoto zdiva plně odpovídají nálezům, o němž je pojednáno výše a jehož hlavní význam vlastně spočívá ve šťastném odkryvu severního ukončení základové zdi, které podstatně vstupuje do diskuse o pokročilosti stavby kostela v době jejího opuštění.

Absenci konstrukcí, které by měly souviset se severní polovinou gotického trojlodí, naznačila také sondáž v bezprostředním jižním sousedství vstupu na severní zahradu (obr. 4:3), kde – v místě očekávané existence například základových konstrukcí severní věže apod. – byly zjištěny pohřby. Datování pohřebních aktivit v tomto prostoru není zřejmé, respektive nedisponujeme žádným argumentem pro jejich přesvědčivé zařazení před založení gotického kostela. V malém výseku terénní situace, daném výkopem pro úzkou obdélnou nádrž pro zachycování povrchové vody stékající ze severní zahrady, se po vyjmutí kosterních pozůstatků ukázalo, že pohřby byly uloženy na rostlé podloží.

Závěrem ještě znovu nahlédněme do krypty pod presbytářem. Kromě sondy u jižního okna a plošného odkrytí reliktu přímé severojižní zdi bylo třeba vyhloubit sondu pod východním středovým oknem (obr. 2:2). Její vyhodnocení není předmětem této zprávy, zmiňme pouze, že při exkavaci jsme pod zbytky stipitu (gotického?) oltáře vybírali zásyp, který vyplňoval hlubokou, přibližně obdélnou jámu orientovanou východ–západ. Výklad objektu pracuje se dvěma variantami: 1) pozůstatek výkopu Patera Klementa ze 40. let 20. století; 2) pozůstatek výkopů z roku 1588, kdy mělo dojít k hledání a přenesení ostatků sv. Prokopa ze Sázavy na Pražský hrad. Z porovnání polohy nově objevených základů přímé zdi v presbytáři s plošným rozsahem výkopů Patera Klementa (Dvořáčková Hendrychová–Kremer 2020, 750, obr. 4) lze předpokládat, že by sonda z roku 1948 měla na základ přímé zdi narazit. M. Klement se však o takovém nálezu nezmiňuje, což si

vysvětlujeme tak, že jeho sondy nedosáhly dostatečné hloubky. Pak lze s určitou mírou pravděpodobnosti dovozovat, že poměrně hluboká jáma (ca 170 cm od povrchu stávající podlahy, v její úrovni před i po rekonstrukci v letech 2019–2021) pod východním oknem není pozůstatkem výzkumu ve 40. letech 20. století. Tím se zesiluje možnost, že jáma souvisí s hledáním ostatků v roce 1588. Úplný rozbor komplikované situace, z níž jsme navíc vyzdvihli cenný nález středověkého limogeského křížku, bude předmětem souhrnné monografické publikace.

Plošně a časově omezené výzkumné akce mezi lety 2019–2021 přinesly důležité podněty k poznávání středověkého sázavského klášterního kostela, jehož vývoj lze zhruba rekapitulovat v následujících bodech. V roce 1095 byla biskupem Kosmou posvěcena novostavba klášterního kostela vystavěného opatem Božetěchem (Sommer 1994, 34–35). Z Božetěchova kostela však byla za jeho vlády dostavěna jen východní část: závěr s kryptou, chórové kaple a věže. Dokončení do podoby jednolodní, patrně plochostropé stavby nastalo nejspíše za dlouhé vlády Božetěchova nástupce opata Dětharda. Následující významná stavební fáze je spojena s opatem Silvestrem (1134–1161), jehož dílem byla přestavba jednolodního kostela do bazilikální trojlodní podoby, ovšem při zachování východní části stavby z doby Božetěchovy (Sommer 1994, 43). Gotická přestavba byla zahájena ve 13. století, od východu, tedy nejprve nahrazením staré krypty a zahájením výstavby nového chóru (Sommer 1995, 7). Ten byl však dokončen až během následující stavební fáze, k níž základní kámen položil roku 1315 opat Matyáš (Sommer 1995, 5). Tehdy byl vrcholně gotický kostel rozestavěn jako trojlodní, o nestejně výšce hlavní a bočních lodí, ale vyjma dlouhého presbytáře a jižní zdi jižní lodí nebyl ještě okolo poloviny 14. století dokončen. Ve druhé polovině 14. století byl nedokončený projekt bazilikálního trojlodí změněn (Sommer 1995, 10). Měl vzniknout trojlodní halový kostel, z něhož byla do husitských bouří dokončena navýšená jižní loď, včetně dnes zaniklé klenby. Ze západu přiléhá k tomuto torzu věž, která byla součástí již prvotního, bazilikálního projektu. I věž ovšem nese stopy dvoufázového vývoje odpovídající „modernizaci“ stavby v druhé polovině 14. století. V tomto stavu se středověký stavební vývoj klášterního kostela nadobro zastavil.

Z archeologického výzkumu během poslední rekonstrukce areálu kláštera, která se uzavřela roku 2021, jsme zde chtěli prezentovat úryvek týkající se bezprostředně stavebního vývoje klášterního kostela. Pro východní konec stavby jsme získali nové východisko k úvaze o řešení závěru presbytáře předgotické (či raně gotické?) fáze, a to buď o jeho přímé podobě, anebo – z našeho pohledu pravděpodobněji – o stavební situaci východního průčelí po úpravě za opata Silvestra, jež ponechala, jak lze interpretovat zprávu Mnicha Sázavského (FRB II, 259; Sommer 1994, 43), východní závěr kostela v té podobě, jakou nabyl za opata Božetěcha, ale snad ho vyztužila opěrnou či tarasní zdi.

Na západní straně jsme díky objevu nedokončeného základu západní uzavírací zdi nabyli přesnější představu ohledně pokročilosti výstavby gotického trojlodí v době, kdy byl projekt opušten.

Text vznikl v rámci standardního projektu GAČR „Sázava – archeologie benediktinského kláštera, reg. č. 19-17636S“.

Literatura

- DVOŘÁČKOVÁ HENDRYCHOVÁ, S.–KREMER, J., 2020: Padesát let výzkumu Sázavského kláštera – Fünfzig Jahre Grabungen am Sasauer Kloster, AH 45, 745–763. <https://doi.org/10.5817/AH2020-2-11>
- FRB II: Fontes rerum Bohemicarum. Tom. II. Cosmae Chronicon Boemorum cum continuatoribus (Emler, J., ed.). Praha 1874.
- SOMMER, P., 1994: Podoba sázavského kláštera v 11. a ve 12. století. In: Sázavsko. Historie – tradice – současnost 2, 33–47. Sázava.
- 1995: Sázavský klášter v gotické podobě. In: Sázavsko. Historie – tradice – současnost 3, 5–18. Sázava.

Zusammenfassung

Neue Erkenntnisse zur mittelalterlichen baulichen Entwicklung der Klosterkirche des Hl. Prokopius in Sázava

Ein Teil des Areals des Klosters Sázava, d.h. besonders die Klosterkirche und das Objekt des Pfarrhauses befindet sich seit der Restitution von 2013 im Besitz der Kirche (Abb. 1). In den Jahren 2019–2021 erfolgte eine Generalsanierung, was an einigen Stellen die Notwendigkeit einer archäologischen Grabung hervorrief. Dank dessen konnten wir einen Einblick in Situationen erlangen, die in früheren Etappen der archäologischen Untersuchung freigelegt wurden und uns die Möglichkeit bot, an einigen Stellen bisher intakte Gelände zu untersuchen. In vorliegendem Beispiel werden Funde präsentiert, die neue Erkenntnisse zur baulichen Entwicklung der Klosterkirche lieferten.

In der Krypta unter dem Altarraum wurde unter dem heutigen Fußboden ein in Nord-Süd-Richtung quer durch fast den ganzen Raum verlaufendes Mauerfundament freigelegt. Diese Mauer ist der stratigraphischen Beobachtung nach älter als die barocke und auch gotische Phase der Krypta. Wir betrachten sie als Spur der vorgotischen Baulösung des östlichen Abschlusses der Krypta, bzw. eventuell der ganzen Kirche (Abb. 2, Abb. 3).

Laut einem schriftlichen Zeugnis wurde unter Abt Matthias im Jahr 1315 mit einem grundlegenden Umbau der Klosterkirche begonnen. Von der geplanten gotischen dreischiffigen Kirche mit zwei Westtürmen wurde nur der lange Altarraum fertiggestellt. Die heutige Kirche präsentiert diesen Altarraum nach dem barockzeitlichen Umbau. Der westliche, nicht fertiggestellte Teil der gotischen Kirche ist in Form eines Torsos des Südschiffs und des fertiggestellten Südturms erhalten geblieben. In den Jahren 2020 und 2021 haben wir dank eines linearen Sondierschnitts im Bereich nördlich des Turms das Fundament einer unvollendet gebliebenen Außenmauer des gotischen Dreischiffs entdeckt. Aus Richtung Süden kam der Baufortschritt etwa an der Längsachse des geplanten Hauptschiffs der Kirche zum Stillstand (Abb. 4, Abb. 5).

Der vorliegende Text entstand im Rahmen des Standardprojektes GAČR „Sázava – Archäologie eines Benediktinerklosters, Reg. Nr. 19-17636S“.

PhDr. Soňa **Dvořáčková**, Oddělení archeologie středověku Archeologického ústavu AV ČR, Praha, v. v. i., Letenská 4, 118 01 Praha 1, Česká republika, hendrychova@arup.cas.cz

Mgr. Filip **Laval**, Ph.D., Národní památkový ústav, ú. o. p. středních Čech, Sabinova 5, 130 11 Praha 3, Česká republika, laval.filip@npu.cz

Mgr. Zdeněk **Neustupný**, Národní památkový ústav, ú. o. p. středních Čech, Sabinova 5, 130 11 Praha 3, Česká republika, neustupny.zdenek@npu.cz

prof. PhDr. Petr **Sommer** CSc., DSc., Oddělení archeologie středověku Archeologického ústavu AV ČR, Praha, v. v. i., Letenská 4, 118 01 Praha 1, Česká republika, sommer@arup.cas.cz



Toto dílo lze užít v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.

